

PODNIKATEĽSKÁ ETIKA AKO INTEGRAČNÁ VEDA

ANNA REMIŠOVÁ, Katedra humanitných vied EU, Bratislava

REMIŠOVÁ, A.: Business Ethics as an Integratig Science
FILOZOFIA 53, 1998, No 2, p. 93

The fundamental issue of the business ethics is the relationship between economical and ethical rationality, between gain and ethics. The business ethics is an integrating science bridging these two forms of human activity and two forms of rationality and introducing the moral point of view into the sphere of economics.

Podnikateľská etika integruje ekonomickú a etickú racionalitu na základe racionalistickej, humánnej a diskurzívnej etiky. Charakteristickou črtou integrácie ekonomickej a etickej racionality je kognitívny pokus o prekonanie konfliktu medzi týmito racionalitami, z ktorých jedna sa zameriava na individuálny, resp. partikulárny záujem a druhá na záujem všeobecný. Do nesúladu sa dostáva maximalizácia zisku a všeobecné dobro, resp. predstavy o dobrom a spravodlivom živote [10].

Vznik a rozvoj podnikateľskej etiky je narušením neoklasickej paradigmy, podľa ktorej ekonomická racionalita a morálne sebaurčenie a vôľa sú dve paralelne existujúce oblasti. Etická reflexia existuje podľa týchto predstáv výlučne v oblasti súkromného života (alebo nanajvýš v oblasti politiky). Hospodárstvo funguje ako samostatný uzavretý systém.

Rozdelenie etiky a ekonomiky je dôsledkom mechanistického novovekého svetonázoru a jeho aplikácie na sféru hospodárstva predovšetkým Hobbsom a Mandevillom. Hospodárske subjekty sa chápu ako nenásytní aktéri, ktorých aktivita sa vo výrobnom procese sprostredkúva mechanicky a technicky cez trhový mechanizmus. Mechanistický názor na povahu človeka uvoľnil síce túžby po nadobúdani, pretože vysvetľuje žiadostivosť ako bezhraničnú a ako ľudskú pudovú silu, ale nedokáže odôvodniť ich spontánne spolupôsobenie na trhu.

Zdôvodnenie centrálnych štrukturálnych znakov kapitalizmu prostredníctvom koordinácie individuálnych účelov cez trh a cenový mechanizmus vyžaduje prijatie idey, že sily smerujú k rovnováhe, t.j. teleologický moment v modeli mechanizmu. Ako je známe, ideálom tohto modelu je mechanizmus hodín, kde každá súčiastka má svoje miesto a plní svoju funkciu. V rámci takéhoto modelu nemožno interpretovať spontánne sily. Spojenie týchto dvoch momentov nachádzame u Leibniza v jeho pojme "predurčená harmónia". V ekonómii sa tento model predurčenej harmónie objavuje v teórii Adama Smitha, kde rovnováha vzájomných pôsobení spontánnych síl sa dosahuje prostredníctvom "neviditeľnej ruky" ([6], 35-36; [12]).

S autonómizáciou a neutralizáciou hospodárskeho systému sa spája individualizácia a subjektivizácia, ako aj proces racionalizácie. V ekonomickom zmysle sa pod racionalizáciou rozumie uvažovanie, ktoré sa na základe logických postupov a výpočtov zameriava na efektívnosť a ukazuje, ako dosiahnuť cieľ s najmenšími nákladmi.

Tento typ racionality Max Weber opisuje ako racionálnu činnosť danú účelom. Okrem nej rozoznáva aj racionálnu činnosť, ktorá je spojená s hodnotami. Táto racionalita súvisí s vierou v hodnoty (etické, náboženské, estetické a pod.) a nie je spojená s nákladmi a ich účinkami na iné ciele ([2], 261).

Uvoľnenie individuálnych dôsledkov cieľov a voľná koordinácia prostredníctvom trhu vedú k sociálne neviazanej racionalite, ktorá sa pokúša všeobecné účely realizovať s minimálnymi nákladmi. Spoločnosť a hospodárstvo už nekonajú hodnotovo racionálne. To znamená, že sa neuskutočňuje integrácia kalkulu produkcie s minimálnym nákladom na jednej strane a sociálnych hodnôt na strane druhej, ale integrácia individuálnych účelov prostredníctvom signálov ceny v trhovom mechanizme, t.j. účelovo-racionálna (zweckrational) integrácia. "Formálna racionalita trhu zodpovedá čistej katalaxii, kým hodnotová racionalita finalizujúcemu hospodárstvu (Haushaltmodel)." ([6], 20).

Zdá sa, že duchovní dediči Adama Smitha zabsolutizovali práve oddelenie etickej a ekonomickej sféry, ktoré je však u Smitha funkčné a logické [8]. Adam Smith bol súčasne aj morálnym filozofom (svoju prácu *The Theory of Moral Sentiments* si dokonca vážil viac ako *The Wealth of Nations*) a veľmi dobre si uvedomoval, akú úlohu zohráva morálny faktor v živote spoločnosti a jednotlivca. K spojeniu etiky a ekonomiky dochádza podľa Smitha prostredníctvom politickej vedy, ktorá sa zaoberá skúmaním princípov spravodlivosti. A spravodlivosť ako etický princíp považoval Smith za pilier spoločnosti ([8]; [12]).

Často sa zabúda na to, že Smith chápal trhovú mechanizmus ako prirodzený a súčasne *blahodarný a prospešný*, pretože pod tlakom konkurencie každý hospodársky subjekt, vedený akosi *láskavou neviditeľnou rukou*, koná *v záujme celej spoločnosti*. Inými slovami, koordinácia individuálnych záujmov nie je samoúčelná, ale speje k spoločnému dobru.

Rozdelenie ekonomickej a etickej racionality pokračuje v neoklasickej ekonómii. Vo všeobecnosti možno konštatovať, že neoklasická teória považuje ekonomicko-technickú racionalitu za celý rozum. Etická reflexia sa nepretržite vzdŕaľovala od ekonomickej. Individuálna etika sa obmedzovala na otázky tvorby noriem a ich zdôvodnenia a mikroekonómia na otázky voľby účelov a prostriedkov, príp. na otázky preferencií.

Základom neoklasickej paradigmy je utilitárna etika. V tejto paradigme vystupuje ako základný cieľ úžitok, resp. maximalizácia užitočnosti či, povedané ekonomicky, maximalizácia zisku. Niekedy sa používajú i pojmy "individuálny záujem" (podľa A. Smitha) alebo pôžitok. Podľa A. Etzioniho neoklasická ekonómia sa pokúša nájsť mechanizmus, a to predovšetkým vo forme ceny, ktorý by zaručoval najefektívnejšiu alokáciu zdrojov, čo najviac uspokojujúcu ľudské túžby. Tu sa však predpokladá, že tieto túžby sú zamerané na vlastné šťastie v zmysle užitočnosti, individuálneho záujmu. "Zistenie, že ľudia majú rôzne želania vrátane želania žiť podľa vlastných morálnych noriem, a zistenie, že tieto želania nemožno upraviť a usporiadať alebo regulovať pomocou cien, je východiskovým bodom podstatne odlišným od neoklasických premís." ([3], 6).

Metodologický individualizmus. Neoklasickí ekonómovia (C. Menger, L. Walras, W. St. Jevons a iní) chápu spoločnosť ako súhrn slobodných a seberočných individuí. Toto stanovisko sa na mikroekonomickej úrovni spája s predpokladom správania racionálnych ekonomických subjektov, ktoré kalkulujú, maximalizujú svoj úžitok a zisk na základe efektívneho využívania zdrojov, a s predpokladom fungovania trhu, na ktorom sa tieto subjekty stretávajú (dokonalá konkurencia).

Teoretickým východiskom týchto teórií je metodologický individualizmus. Je to taký postup v spoločenských vedách, pri ktorom sa každý sociálny jav vysvetľuje ako produkt agregácie individuálnych činností ([2], 118).

Metodologický individualizmus predpokladá, že individuálny subjekt činnosti koná racionálne a cieľavedome. Subjekty sa snažia optimalizovať svoje rozhodnutia, pričom majú na určité správanie tzv. "dobré dôvody". Takáto predstava je blízka utilitarizmu v klasickej ekonómii a modelu "racionálnej voľby" v anglosaských spoločenských vedách ([2], 119). Individualistická metodológia narába s neoklasickým modelom *Homo oeconomicus*.

Homo oeconomicus. Ide o model človeka, ktorý prevláda v neoklasických ekonomických a liberálnych sociálnych vedách. *Homo oeconomicus* - hospodárny človek predstavuje typ ľudského správania založený na racionalite a maximalizácii.

Ako racionálny subjekt má *homo oeconomicus* súbor preferencií a jeho voľby vzájomne súvisia. Človek hospodárny maximalizuje úžitok, usiluje sa maximálne uspokojiť svoje záujmy s vynaložením minimálnej námahy alebo úsilia. V podnikateľskej sfére to znamená, že ekonomický subjekt sa snaží maximálne efektívne využiť zdroje. Ide o účelovo-prostriedkovú alebo o inštrumentálnu racionalitu. *Homo oeconomicus* je racionálny jedinec, ktorý maximalizuje funkciu - cieľ pri obmedzených disponibilných zdrojoch.

Ide o egoistický typ správania, ktorý však nevyklučuje altruistické prvky, najmä ak motívom tohto altruizmu je dobrá mienka komunity. Človek hospodárny "robí peniaze" a tieto hrajú v jeho živote veľkú úlohu ([2], 108).

Moderný dualizmus etiky a ekonomiky sa v súčasnosti prežil [9]¹. Oddelenie etiky od ekonomiky nemôže relevantne odpovedať na sociálnoekonomické, ekonomicko-politické a ekologické otázky súčasného sveta. Vznik podnikateľskej etiky je súčasťou nového kultúrneho smerovania, novej vedeckej paradigmy.

Etzioni vo svojich skúmaníach dokazuje, že všetky základné predpoklady neoklasickej paradigmy sú spochybnené. Prvou, kľúčovou premisou je práve tvrdenie, že ľudia sa snažia maximalizovať svoju užitočnosť. Etzioni dokazuje, že ľudia majú najmenej dve neredukovateľné "užitočnosti" a vo svojich hodnoteniach vychádzajú z dvoch prameňov - z pôžitku a z morálky. Druhá premisa neoklasizmu, podľa ktorej ľudia robia racionálne rozhodnutia, sa v Etzioniho teórii nahrádza tézou, že ľudia zvyčajne robia rozhodnutia predovšetkým na základe emócií a hodnôt. Etzioni hovorí, že hodnoty a emócie racionálne úvahy neprekrujú ani do nich neprenikajú, ale

¹ Východiskom filozofického zdôvodnenia integrácie ekonomickej a etickej racionality sú úvahy postmoderny o možnosti spoluexistencie rozličných racionalít tak, ako o tom uvažuje W. Welsch [21].

niektoré rozhodnutia sa na ich základe stávajú efektívnejšími ([3], 13). Podľa tretieho predpokladu neoklasickej paradigmy základným subjektom rozhodovania je individuum, ktoré sa riadi zásadne vždy svojimi záujmami a nie je "zaťažené" spoločenským alebo kolektívnym cítením. V protiklade k tomu Etzioni vychádza z toho, že individuálne rozhodnutia vo veľkej miere odrážajú spoločenské procesy a vznikajú v rámci kontextu určeného rozmanitými spoločenstvami. Toto tvrdenie je základom Etzioniho teórie založenej na deontologickej etike a na téze spoluurčenia JA a MY ([3], 13).

Potreba integrácie etiky a ekonomiky vyplýva z povahy veci, t.j. zo spoločného záujmu na racionálnej a optimálnej koordinácii. Ľudská činnosť má mnoho podôb, je rôzne koordinovaná, ale vždy ide o činnosť racionálnej a cieľavedomej bytosti, ktorá žije v určitej societe ([9]; [10]). "Ekonomická a etická orientácia konania a ekonómia a etika ako disciplíny osvetľujúce orientáciu konania ľudí nemôžu predsa natrvalo zostať vo vzájomne sa vylučujúcom pomere a v nezmieriteľnom protiklade, pretože sa vzťahujú na ten istý predmet - na konanie vedomej a racionálnej bytosti človeka. Etika a ekonómia musia vzájomne do seba prechádzať v etickej ekonómii a v etike zameranej na ekonómiu." ([7], 19).

Preto sa podnikateľská etika nazýva aj integračnou vednou disciplínou, ktorej základným problémom podľa Petra Ulricha je systematické sprostredkovanie medzi ekonomickou racionalitou a eticko-praktickým rozumom ([16]; [17]), a predmetom jej skúmania je konflikt medzi ekonomickou racionalitou a etickou racionalitou - ekonomická racionalita sa zameriava na zisk a etická racionalita na dobro všetkých zúčastnených.

Podstata novej logiky moderného hospodárstva spočíva v presadení lepšej realizácie morálnych noriem a ideálov v rámci zodpovedajúceho poriadku. Inštrumentálna, ekonomická racionalita predovšetkým z krátkodobého hľadiska nemusí byť skutočnou racionalitou z hľadiska dlhodobého. Pojem ekonomickej racionality by sa mal dnes rozšíriť o princípy humanistickej, racionalistickej a diskurzívnej etiky, o princípy tolerance, spravodlivosti, solidarity, slobody a predovšetkým o *humanizmus*.²

Nový obsah pojmu racionality by mal zahrňovať okrem kritérií rastu, kvality, výkonnosti, t.j. okrem kvantitatívnych kritérií aj kritérium etickej zodpovednosti, t.j. kritérium kvalitatívne. Pojem ekonomická racionalita na všetkých úrovniach konania (individuálnej, inštitucionálnej a spoločenskej) by mal obsahovať úvahy o predpokladateľných dôsledkoch konania.

To predpokladá kvalitatívny posun od chápania etiky ako korektívu či inštrumentu na vylepšenie ekonomických parametrov ku kritickej etickej reflexii všetkých ekonomických aktivít.

Nové ponímanie ekonomickej racionality v zmysle novej sociálnovedeckej paradigmy, ktorej súčasťou je aj vznik a rozvoj podnikateľskej etiky, by malo vychádzať

² Tento moment zdôrazňuje i D. Smreková, keď hovorí, že prienik "morálnej dimenzie do ekonomiky je výrazom úsilia o humánnu koexistenciu a rešpekt voči záujmom druhých v situácii, kde proti obmedzeným a nerovnomerne rozdeleným zdrojom vždy budú stáť neobmedzené túžby ľudí" ([14], 234).

z poslanca ekonomickej činnosti v spoločnosti, malo by akcentovať, že ekonomika realizuje uspokojovanie ľudských potrieb, napomáha vytváraniu spoločného dobra. Jej prvotným poslaním je teda slúžiť životu, uspokojovať ľudské potreby a túžby, zachovávať ľudský rod. Tento moment zdôrazňujú Kaiser, Rich, Solomon, Ulrich, Utz a mnohí iní ([5]; [11]; [13]; [17]; [19]). Robert Solomon zdôrazňuje myšlienku, že pokiaľ si podnik neplní zodpovedne práve túto funkciu, je nerelevantné hovoriť o jeho iných etických aktivitách. V tomto zmysle ide akoby o očistenie reputácie hospodárstva, o navrátenie jeho humanistického poslania [13].

Zisk verzus etika. Zatiaľ by sa mohlo zdať, že konfliktný vzťah ekonomickej a etickej racionality je čisto "akademický" a že sa ním "dlho a neškodne" budú zaoberať morálni filozofi a ekonomickí teoretici. Tento problém má však v praxi principiálny význam. Ide o konflikt medzi ziskom, resp. maximalizáciou zisku a etikou, resp. zodpovednosťou v podnikaní. Čo má mať v reálnom živote prednosť?

Zisk je veľmi zložitý fenomén. Pojem zisk má v ekonomickej sfére rôzny význam [18]. Zisk vystupuje ako *motív* konania hospodárskych subjektov (A. Smith, A. Sen, A. Etzioni, J. Elster a iní), ale aj ako *morálna povinnosť* (Max Weber). Zisk a maximalizácia úžitku sa považujú spolu so súkromným vlastníctvom a trhovou koordináciou za *štrukturálne znaky moderného hospodárstva* [6]. Je zrejmé, že napriek mnohovýznamovosti pojmu zisku sa nespochybňuje jeho vecná nevyhnutnosť ani jeho miesto v hospodárstve.

Čomu patrí teda primát? Pochopenie miesta a významu princípu zisku v hospodárskom systéme má principiálny význam pre podnikateľskú etiku. Jej kľúčovým problémom je v súčasnosti otázka primátu v eticko-ekonomickej interakcii. Jednotliví autori sú nejednotní predovšetkým v dôsledku chápania princípu maximalizácie zisku v modernom trhovom hospodárstve.

Napríklad nemeckí teoretici v oblasti podnikateľskej etiky Karl Homann, Horst Steinmann a Albert Löhr síce zastávajú rozličné koncepcie podnikateľskej etiky, ale zhodujú sa v tom, že zisk nepodriadujú absolútne etike, t.j. za určitých podmienok dovoľujú uprednostniť zisk pred etickými požiadavkami ([4]; [15]).

Kvalitatívne odlišné je stanovisko švajčiarskeho profesora podnikateľskej etiky (Wirtschaftsethik) Petra Ulricha, podľa ktorého vo vzájomnej interakcii ekonomickej a etickej racionality primát jednoznačne patrí etickému rozumu, t.j. princíp zisku je podriadený etike [16].

Ulrich ďalej navrhuje nové ponímanie zisku - zisk ako poriadkovo-politické pravidlo hry, tzv. normatívne konštituovaný princíp zisku. Takéto ponímanie je logicky späté s úlohou politiky pri zasahovaní do trhového mechanizmu a s požiadavkou podriaďovať konštitúciu a limitáciu zisku etickým legitímnym požiadavkám ([18], 150).

Vzťah medzi princípom zisku a etickými predpokladmi, resp. etickými požiadavkami je najdôležitejším problémom podnikateľskej etiky. Bez princípu zisku nemôže existovať hospodárstvo ani žiadny podnikateľský subjekt. David Ricardo, jeden z klasikov politickej ekonómie, na otázku, načo potrebujeme zisk, odpovedá: aby sme mohli investovať. Videli sme, že pojem "zisk" je viacvýznamový, čo svedčí o tom, že

tento štrukturálny prvok moderného hospodárstva nemožno definovať zjednodušene. Ak však základným účelom hospodárstva je slúžiť životu ([12]; [13]), potom v situácii, keď vzniká konflikt medzi ziskom a etikou, mala by z hľadiska etickej racionality stáť etika pred ziskom. Ved' ak by v procese tvorby zisku, resp. v procese jeho investovania malo dôjsť k poškodeniu, príp. zneužitiu ľudí v humannej, sociálnej alebo ekologickej oblasti, potom by tvorba zisku bola neetická, a tým v konečnom dôsledku protispoločenská. Ak vzniká konflikt medzi ziskom a etikou (nezávisle od toho, či ide o zisk krátkodobý alebo dlhodobý), malo by morálne hľadisko (*moral point of view*) dominovať. Zaviesť *moral point of view* do všetkých oblastí hospodárstva a realizovať ho znamená humanizovať ekonomiku.

Aj v duchu Maxa Webera maximalizácia kapitálu, jeho racionálne zhodnocovanie je plnením povinností. Nesmie však byť založené na egoizme, nesmie popierať záujmy a práva iných ľudí, nesmie škodiť iným národom a štátom, nesmie byť v rozpore s princípom spravodlivosti. Zisk, ktorý dehonestuje ľudskú dôstojnosť, je nemorálny a človek, ktorý takýto zisk tvorí, sa správa neeticky, a to nezávisle od toho, či na svoju obhajobu používa tézu, že zvyšovanie kapitálu je vlastne jeho povinnosťou.

Inými slovami, zisk sa stáva neetickým vtedy, keď je neetický jeho účel, keď sa ziskáva neetickými prostriedkami a keď pri jeho tvorbe vznikajú externality, ktoré poškodzujú iných ľudí.

LITERATÚRA

- [1] ARISTOTELES: Etika Nikomachova. Druhé, rozšírené vydání. Praha, Rezek 1996.
- [2] ECHAUDÉMAISON, C.-D. a kol.: Slovník ekonomie a sociálních věd. Praha, EWA Edition 1995.
- [3] ETZIONI, A.: Morální dimenze ekonomiky. Praha, Victoria Publishing 1995.
- [4] HOMANN, K., BLOME-DREES, F.: Wirtschafts- und Unternehmensethik. Göttingen 1992.
- [5] KAISER, H.: Die ethische Integration ökonomischer Rationalität: Grundelemente und Konkretion einer "modernen" Wirtschaftsethik. Bern, Haupt 1992.
- [6] KOSŁOWSKI, P.: Ethik des Kapitalismus. 5., durchgesehene Aufl.. Tübingen, Mohr 1995.
- [7] KOSŁOWSKI, P.: Prinzipien der Ethischen Ökonomie. Grundlegung der Wirtschaftsethik und der auf die Ökonomie bezogenen Ethik. Tübingen, Mohr 1988.
- [8] MEYER-FAJE, A., ULRICH, P. (Hrsg.): Der andere Adam Smith. Beiträge zur Neubestimmung von Ökonomie als Politischer Ökonomie. Bern, Haupt 1991.
- [9] REMIŠOVÁ, A.: K otázke integrácie ekonomickej a etickej racionality. In: Súčasná podoba filozofie na Slovensku. Zborník príspevkov z 1. kongresu slovenskej filozofie. Bratislava, Infopress 1996, s. 147-151.
- [10] REMIŠOVÁ, A.: Úvod do podnikateľskej etiky. Bratislava, Ekonóm 1996.
- [11] RICH, A.: Etika hospodárstvi. I-II. Praha, Oikúmené 1994.
- [12] SMITH, A.: Pojednání o podstatě a původu bohatství národů. Praha, SNPL 1958.
- [13] SOLOMON, R. C.: Ethics and Excellence. Cooperation and Integrity in Business. New York, Oxford University Press 1993.
- [14] SMREKOVÁ, D.: Poriadok trhu vo svetle morálky. In: Filozofia 51, 1996, č. 4, s. 228-335.

- [15] STEINMANN, H., LÖHR, A.: Základy podnikové etiky. Praha, Victoria Publishing 1995.
- [16] ULRICH, P.: Integrative Wirtschafts- und Unternehmensethik - ein Rahmenkonzept. In: Markt und Moral. Die Diskussion um die Unternehmensethik. Bern, Haupt 1994, s. 75-107.
- [17] ULRICH, U.: Integrative Wirtschaftsethik als kritische Institutionenethik. Wider die normative Überhöhung der Sachzwänge des Wirtschaftssystems. Beiträge und Berichte Nr. 62. Institut für Wirtschaftsethik, St. Gallen 1994.
- [18] ULRICH, P.: Unternehmensethik and "Gewinnprinzip". Versuch der Klärung eines unerledigten wirtschaftsethischen Grundproblems. In: Wirtschaftsethische Perspektiven III: Unternehmensethik, Verteilungsprobleme, methodische Ansätze. Neue Folge Band 228/III, 1996, s. 137-171.
- [19] UTZ, A. F.: Sozialethik: mit internationaler Bibliographie. IV. Teil: Wirtschaftsethik. Bonn, WBV Bonn 1994.
- [20] WEBER, M.: Protestantská etika a duch kapitalizmu. In: Úvod k metodológii sociálnych vied. Bratislava, Pravda 1993, s. 272-361.
- [21] WELSCH, W.: Naše postmoderní moderna. Praha, Zvon 1994.

Doc. PhDr. Anna Remišová, CSc.
 Katedra humanitných vied
 Ekonomická univerzita v Bratislave
 Dolnozemska 1
 852 35 Bratislava
 SR